

De herontdekking van het beeld

Het beeldkwaliteitplan als veelzijdig planninginstrument

Guy Bourdet

Stafmedewerker ruimtelijke planning
WES Onderzoek & Advies

Inleiding

Wat voor een nieuw planninginstrument hebben de planners nu weer bedacht: het beeldkwaliteitplan? Niets lijkt de stortvloed aan planning en regelgeving te kunnen stoppen, hoort men hier en daar al fluis-teren. Bovendien blijkt eenduidigheid omtrent de inhoud van het plan zoek. What's in a name? De talrijke voorbeelden zijn evenveel verschillende plannen met een ander onderwerp, afbakening en werking. Een 'streven naar een (verhoogde) beeldkwaliteit' is hun enige schijnbare overeenkomst. Maar hoe definiëer je de gewenste beeldkwaliteit? Niets is immers zo veranderlijk als de appreciatie van vormgeving en beeld. En hoe verhoudt het beeldkwaliteitplan zich tot de andere instrumenten: strategische plannen, structuurplannen, uitvoeringsplannen, masterplannen, stedenbouwkundige ontwerpstudies?

Kortom, het wat, waarom en hoe van het beeldkwaliteitplan verdient enige duiding. Het artikel verkent de mogelijkheden van dit boeiend veelzijdig en toch concreet beleid- en planinstrument. We pogen aan te tonen hoe een lokaal bestuur hiermee aan de slag kan. Hiervoor baseren we ons op het onderzoek en de werkzaamheden van WES Onderzoek & Advies in het kader van de opmaak van het beeldkwaliteitplan publieke ruimte binnenstad en stationsomgeving in Mechelen¹.

Caleidoscoop van een (nieuw) planninginstrument

De ontwikkeling van het instrument beeldkwaliteitplan volgt uit de hedendaagse ruimtelijke complexiteit en de aandring van iedereen die met 'ruimte' bezig is om er vat op te krijgen. Die ruimtelijke realiteit wordt gekenmerkt door versnippering, individualisering en een woekering aan structureren en netwerken. Dit heeft tot een veelheid aan ruimtelijke invullingen en vormen geleid, vaak met een verminderde (beeld)kwaliteit tot gevolg. Geconfronteerd met deze complexe ruimtelijke context legt men bij het

ruimtelijk ontwerp al te vaak de klemtoon op een louter functionele benadering van de problematiek. Het streven naar esthetische kwaliteiten in het ruimtelijk ontwerp wordt hierbij als secundair beschouwd – als het al niet verguisd wordt.

Probleem is evenwel dat een ruimtelijk ontwerp, hoe conceptueel en functioneel doordacht ook, altijd een visuele finaliteit en kwaliteit heeft. Vorm en functie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden². Ruimte plannen en ordenen betekent dus ook ruimte vormgeven en dit op het vlak van architectuur, publieke ruimte, stedenbouwkundig en landschapsonwerp.

Op het einde van de twintigste eeuw krijgt mede daarom het instrument 'beeldkwaliteitplan' vorm, of beter gezegd talrijke vormen en varianten daarvan. **Het besef groeit immers dat naast een goed functionerend en doordacht ontwerp, aandacht voor het 'stedelijk schoon' evenzeer noodzakelijk is, wil men een kwalitatieve (leef)ruimte ontwikkelen**³. Beleving is meer dan het gebruik. Beleving is immers gelaagd met sociale, culturele, historische betekenissen. Of anders gezegd: water laaft de dorstige, maar genieten van een goede wijn verheft het drinken boven het voldoen aan de biologische behoefte aan vochtinname.

Dit besef materialiseert zich onder andere in de ontwikkeling van het beeldkwaliteitplan als beleids- en planninginstrument. Het beeldkwaliteitplan kende zijn momentum in de negentiger jaren in Nederland waar de overheid een integraal referentiekader wou aanreiken aan alle actoren die de gebouwde omgeving vormgeven⁴. Dit integraal referentiekader bevat normen, zowel met betrekking tot de esthetische kwaliteit als de instandhouding en het beheer. Een beeldkwaliteitplan is met andere woorden een referentiekader, een toetsend en adviserend handboek, dat tekstueel, maar vooral met beelden de nagestreefde esthetische kwaliteit toelicht. Het is bij uitstek een visueel en visualiserend plan of document. Nogal logisch als men het heeft over beeld en beeldkwaliteit. Of toch niet?

¹ Het beeldkwaliteitplan publieke ruimte binnenstad en stationsomgeving te Mechelen wordt opgemaakt door WES Onderzoek & Advies in samenwerking met Buro Il (Roelare) en Denis Dujardin (landschapsarchitect, Kortrijk) in opdracht van de stad Mechelen.

² Dit betekent niet het blindelings volgen van het adagium van Henry Sullivan, namelijk "form follows function". Het hanteren van een causaal verband tussen vorm en functie is een vereenvoudiging van de complexe realiteit. Beter is te spreken over een relatie tussen vorm en functie, tussen vormgeving en gebruik. Vormgeving is immers het resultaat van een complexe gelaagdheid waar ook sociale, culturele en individuele patronen en conventies een rol spelen.

³ Het is een antwoord op een steriele en verengde lezing van het louter functionalistisch modernisme, een herontdekking van het beeld als medium dat verder strekt dan een estheticisme, een verheerlijking van de vorm.

⁴ VAN WINSSEN M. R., De herontdekking van het beeld – Een renaissance zonder leerstellingen, in: Stedenbouw & Ruimtelijke Ordening, nummer 1, jaargang 1997.

Meer dan het beeld

Het beeld is een krachtig medium, vaak reducerend eenduidig en verleidelijk snel vatbaar. Alles hangt echter af van hoe men met beelden omgaat en bijgevolg de werking van een beeldkwaliteitplan invult. **In het woord beeldkwaliteitplan schuilen niet gratis de woorden 'beeld' en 'kwaliteit'**, een tweeledigheid van het begrip en instrument die alleen in een integrerende benadering ten volle gerealiseerd kan worden. Er is immers een verschil tussen het definiëren van de gewenste beeldkwaliteit en het determineren van een gewenst beeld. De eerste benadering is dynamisch en flexibel, de tweede statisch en gericht op de uitwerking van een eindtoestand. De werking en meerwaarde van het beeldkwaliteitplan schuilt in de dynamische en flexibele invulling. Gebruikt men het beeld als ontwerpfinaliteit (een statische aanpak) dan ontwerpt men de ruimte. De (beeldkwaliteit)planner wordt designer. Het beeld krijgt prioriteit over de beeldkwaliteit, de prent voorrang op de beleving. Een dergelijke eindtoestandsgerichte benadering ondergraaft de meerwaarde van het beeldkwaliteitplan als dynamisch, doch specifiek beleidsinstrument. Het verwordt tot dat wat in onze continu veranderende wereld en ruimtelijke realiteit onwerkbaar als planninginstrument is: het eindtoestandbenadering.

Daarom kan gesteld worden dat beeldkwaliteitplanning een gemotiveerde en gestructureerde verwoording is van een beleidsvisie inzake esthetische kwaliteit in ruimtelijke ordening en inrichting op verschillende schaalniveaus. Het is een visueel en beeldend referentiekader dat het streven naar beeldkwaliteit expliciteert bij iedere (structurele) ingreep in de ruimte.

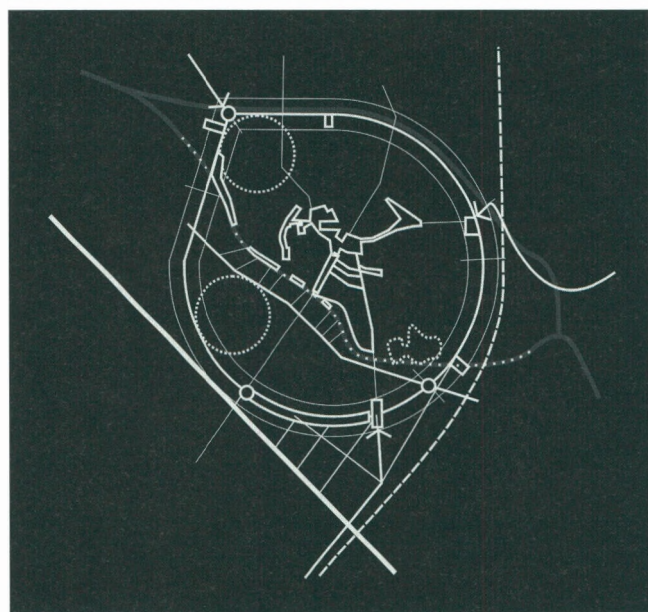
Dit gebeurt door de evaluatie van de bestaande ruimtelijke toestand, de beleving en de beeldkwaliteit ervan. Deze analyse en evaluatie vormt de basis of ontwerpogave bij het formuleren van de visie op de gewenste beeldkwaliteit. Belangrijk bij de analyse en de visievorming is het ontleden van de kwaliteit van beeld en beleving in een aantal criteria. Dit laat toe in de verschillende onderdelen van het plan – analyse, visie en gewenste ontwikkeling – het te hebben over kwaliteit in plaats van louter over de gekozen vormtaal. Een wezenlijk onderdeel van het plan is bijgevolg het omschrijven van wat onder (beeld)kwaliteit begrepen wordt. Welke zijn de criteria die, afhankelijk van het onderwerp, de context (ruimtelijk, beleid en actoren) en implementatie bepalend zijn?

De vraag is niet alleen hoe de planner of deskundige beeldkwaliteit omschrijft, maar ook hoe de gebruiker, 'belever' beeldkwaliteit ervaart. Het bepalen van de criteria, de determinerende factoren of het programma van eisen waaraan het geschetste ontwikkelingsbeeld moet voldoen, is met andere woorden in de eerste plaats maatwerk.

Wat is eigen aan plek? Wat maakt een plek bijzonder of juist niet? Hoe kan men een plek eigenheid geven? Welke elementen en/of factoren bepalen de kwaliteit van de beleving en de beeldkwaliteit in het bijzonder?

EEN PLEK
EEN EIGENHEID
GEVEN,
BIEDT NIET
ALLEEN EEN
AANGENAME
LEEFOMGEVING,
MAAR ZET
DE PLEK TEVENS OP
DE KAART

Welke zijn de marges waarbinnen gemanoeuvereerd kan worden en binnen welke tijdshorizon wil men het plan implementeren? Het beeldkwaliteitplan als beleidsinstrument stemt af op de eigenheid en noden van het onderwerp. Dit gaat van een globale beeldkwaliteitschets voor een stad of stadsdeel tot het (exemplarisch) aangeven van de materialen en het meubilair bij de aanleg van publieke ruimte.

■ Analyse van de bestaande toestand van het beeldkwaliteitplan publieke ruimte binnenstad en stationsomgeving te Mechelen.

Het plan is bijgevolg flexibel in vorm en gebruik. En dat moet het ook zijn. Of het nu een (cultuur)historische stad als Brugge, een badplaats aan de Vlaamse kust of een landelijke kern betreft, overal streeft men naar ruimtelijke

kwaliteit en beeldkwaliteit, maar telkens met een eigen invulling. Flaneren op de dijk, genieten op een bank langs de Brugse reien of wandelen langs grachten en weilanden hebben elk hun eigen beleving, waaraan de mens een beeld koppelt, een beeld dat de appreciatie van de beleving mee determineert.

Maatwerk voor een complexe probleemstelling

De afstemming van het plan op de context, de specifieke situatie, betekent evenzeer inspelen op de noden van een plek: het creëren van een duidelijk imago, het verhogen van de leefbaarheid, het vergroten van de aantrekkingskracht. Verwijzend naar het ontstaan van het plan als instrument voor stadsvernieuwing, is de uitbouw van de beeldkwaliteit een uiting van het streven naar (ruimtelijke) kwaliteit in het algemeen. Daarnaast is er in de globaliserende wereld, waar door de uitbouw van snelle communicatie-infrastructuren de afstanden kleiner worden en waar door uniformisering lokale eigenheden vervagen, nood aan een duidelijke profilering of imagovorming. Overheden willen plekken opnieuw een eigenheid geven, niet alleen om bewoners en gebruikers een aangename leefomgeving te bieden, maar tevens om een plek op de kaart te zetten. Werken aan beeldkwaliteit betekent dus ook via een grondige plaats- en contextgebonden analyse de beeldkwaliteit te differentiëren. Herkenbaarheid en identiteit zijn doorslaggevende criteria bij de appreciatie van de beleving.

Naast het afstemmen op context en gebruik is de flexibiliteit ook merkbaar in het aanwenden van beeldkwaliteitplan, namelijk het werkingsbereik. Hoewel gegroeid als planninginstrument voor de stedelijke problematiek en meer bepaald het gebrek aan aandacht voor of de verloederding van de esthetische kwaliteit van de bebouwde omgeving zijn de mogelijke toepassingen ruimer en specifiek. Nu eens bevatten ze een visie voor een volledig stadsdeel op gebied van architectuur en openbaar domein, dan weer focussen ze zich op een beperkt gebied of een duidelijk afgebakend thema zoals publieke ruimte.

Deze afstemming (focus) wordt bepaald door de kwaliteit van de plek en door hoe deze kwaliteit verwezenlijkt wordt. Zo schijnt op het eerste zicht een beeldkwaliteitplan publieke ruimte misschien specifiek, maar het focust wel op een terrein waar overheden gemakkelijk en snel kunnen ingrijpen. De openbare ruimte is het gebied bij uitstek waar de overheid kan sturen. Bovendien bepaal je met de openbare ruimte eigenlijk voor een belangrijk deel het beeld van een stad⁵.

Even flexibel is het werkingsbereik van het beeldkwaliteitplan en de verhouding tot de andere beleid- en planning-instrumenten. Ook dit is afhankelijk van de situatie, het onderwerp en de beleidswensen. Een beeldkwaliteitplan

is een specifiek beleidsplan. Het ontwikkelt een ruimtelijke visie vanuit de invalshoek van de beeldkwaliteit. Het kan aangewend worden als (thematische) uitwerking van algemene beleidsplannen, zoals structuurplannen en mobiliteitsplannen. In deze hoedanigheid expliciteert het de uitwerking van het plan op het vlak van de visuele en de ruimtelijke kwaliteit. Naast een uitwerking kan het ook fungeren als voorbereiding of kader voor andere plannen. Het beeldkwaliteitplan vormt een leidraad voor de nog komende plannen, ontwerpen en inrichtingen. Het formuleert een duidelijke visie dat het kader moet vormen voor de verdere (ruimtelijke) ontwikkeling. Het ondersteunt opdrachtgevers, (lokale) overheden in de esthetische evaluatie en afweging van ontwerpen. Bouwt de esthetische keuze, de vormgeving van een ontwerp, mee aan een kwalitatieve omgeving? Dit vermijdt een ad hoc-beleid waarbij iedere uitwerking of ontwerper autonoom zijn visie oplegt met een kakofonie aan vormen tot gevolg⁶.

Werken met en in de tijd; hoe het beeldkwaliteitplan implementeren en in stand houden?

Werken aan de beeldkwaliteit impliceert werken in en met de tijd. Een beeldkwaliteitplan is meer dan een kookboek dat richtlijnen en normen vastlegt betreffende de esthetische kwaliteit van een ontwerp. **Het heeft ook betrekking tot het werven van een draagvlak en het onderhoud en beheer van de gewenste (beeld)kwaliteit.** Hoe implementeert men het beeldkwaliteitplan en houdt men de gerealiseerde beeldkwaliteit in stand? Werken in en met de tijd betekent ook een besef dat de uitvoeringstermijn loopt over vele jaren. Aandacht schenken aan het proces is daarom essentieel. Hoe komt het plan tot stand? Wat is het nodige draagvlak? Welke actoren moeten het plan dragen, ontwikkelen, begeleiden en realiseren?

Werken in en met de tijd, betekent ook zicht hebben op de evolutie van het beeld in de tijd. Het is omgaan met de beeldkwaliteit van een stad of landschap die continu aan veranderingen onderhevig is. Hoe bijvoorbeeld de (beeld)kwaliteit van historische context versterken en toch ruimte bieden voor dynamiek en vernieuwing? Werken aan beeldkwaliteit is eigenlijk een beetje reiziger zijn in Maurilia, een imaginaire stad, een aspect van de stad en stedelijkheid, beschreven door Italo Calvino in zijn *Onzichtbare Steden*⁷.

"... In Maurilia wordt de reiziger uitgenodigd de stad te bekijken en tegelijkertijd bepaalde oude ansichtkaarten te bestuderen die laten zien hoe de stad vroeger was: precies hetzelfde plein met een kip op de plaats van het busstation,

⁵ Naar NIO I, geciteerd in 'En is het nu dan ook mooier op straat? Rondetafelgesprek beeldkwaliteitplannen' in: Stedenbouw & Ruimtelijke Ordening, nummer 1, jaargang 1997.

⁶ Een beeldkwaliteitplan is echter geen rem op de "vrijheid van de ontwerper". Het definieert alleen het kader. De ontwerper kan een (autonoom) standpunt innemen, maar moet dit motiveren ten opzichte van het gedefinieerde beeldkwaliteitskader, waardoor consistentie bereikt wordt.

⁷ CALVINO I., *De onzichtbare steden*, Uitgeverij Atlas, Antwerpen, 2003.

■ Analyse van de beeldkwaliteit van de publieke ruimte te Mechelen – een veelheid aan elementen en invalshoeken

een muziektent op de plaats van het viaduct, twee jongedames met een witte parasol waar nu de dynamietfabriek staat. Om de bewoners niet teleur te stellen moet de reiziger vol lof zijn over de stad van nu, maar tegelijkertijd moet hij er zich bewust van zijn dat de kritiek die hij uit op veranderingen binnen precies gestelde grenzen moeten vallen: hij moet erkennen dat als je de grootsheid en de welvaart van het tot wereldstad uitgegroeide Maurilia vergelijkt met de oude provinciestad Maurilia, er een zekere gratie verloren is gegaan, waarvan je echter nu pas kunt genieten nu je haar op oude kaarten ziet, terwijl eerst, toen Maurilia nog echt een provinciestad was, er werkelijk niets gracieus aan te zien was, en vandaag de dag nog veel

minder, als Maurilia helemaal niet veranderd was; maar hij moet ook erkennen dat hoe dan ook de wereldstad één aantrekkelijke eigenschap heeft, namelijk dat je via wat zij geworden is, met heimwee kunt terugdenken aan wat zij was ...”.

Krijtlijnen voor een werkbaar instrument

De veelzijdigheid en de flexibiliteit van het planninginstrument is echter geen alibi voor methodologische vrijblijvendheid. Enkele noodzakelijke stappen vormen, onafhankelijk van de specifieke vorm, de basis van een beeldkwaliteitplan: analyse van de probleemstelling en de ontwerpopgave, ontwikkeling van de visie en de uitwerking van de middelen en acties om het plan te implementeren.

Zoals elk onderzoek is een gerichte probleemanalyse en contextinventarisatie de noodzakelijke basis van het document. Wezenlijk hierbij is het verduidelijken van de kwaliteitscriteria en van de context⁸ waarin het plan tot stand komt. Dit leidt tot een werkbare ontwerpogave: wat moet worden aangepakt?

Gelet op de veelzijdigheid van het toepassingsgebied en het werkingsbereik varieert het eindresultaat van een richtlijnenboek, over een ontwikkelingsschets tot (zeer specifiek) een materialen- en/of elementencatalogus. Al deze varianten bieden evenveel instrumenten om de kwaliteitsverhoging van de leefomgeving, het imago en de beleving wervend en werkbaar te maken. Concreet geeft de (lokale) overheid aan welk vormenidoom of materialenspectrum ze wenst gehanteerd te zien en waarom.

Of het nu gaat om het gabariet van de bebouwde omgeving, de ontwikkeling van straatprofielen of de keuze van verhardingmaterialen en groenaanleg, allen determineren immers op hun manier een beeldkwaliteit. Door een keuze te maken uit de schare aan (vormelijke) mogelijkheden krijgt de planopgave uit algemene beleidsplannen (structuurplannen, mobiliteitsplannen) een materiële realiteit die voor de overheid, ontwerper en burger, een esthetische concreetheit⁹ heeft.

Een wervend document is echter niets zonder het werken aan een draagvlak (beleidsverantwoordelijken, betrokken diensten en actoren, gebruikers en bewoners) en het ontwikkelen van implementatie- en onderhoudsrichtlijnen. Beiden zorgen ervoor dat het document – en zeker wanneer het niet als een bindend beleidsplan wordt geformaliseerd – ook metterdaad een werkbaar instrument is.

⁸ Onder context begrijpen we zowel de vigerende plannings- en beleidscontext als wat het onderwerp van het beeldkwaliteitplan publieke ruimte binnenstad en stationsomgeving te Mechelen inhoudt, het zogenaamde werkingsbereik.

⁹ De formulering van structuurplannen en mobiliteitsplannen wordt hierdoor ontdaan van haar abstractie en krijgt visueel vorm en is mede een functieoverstijgend antwoord op de vraag: “Wat verandert dit plan aan mijn (leef)omgeving?”.

■ Beeldkwaliteitplan publieke ruimte Mechelen: Verlichting als belevingselement

Conclusie

Een eenduidige omschrijving van 'een beeldkwaliteitplan' bestaat niet. Beeldkwaliteitplanning is in de eerste plaats maatwerk, afhankelijk van de situatie, het onderwerp, de beoogde werking. Juist hierin ligt het vermogen en de meerwaarde van het instrument. Afgestemd biedt dit maatwerk onder de vorm van een richtlijnenboek, materialencatalogus, enz. een referentie- en toetsingskader voor het beleid, een houvast dat zowel voor beleidsverantwoordelijken

als ontwerpers een leidraad kan zijn bij de ontwikkeling van een project in relatie tot zijn context. Het is een herontdekking van het belang van het beeld en het definiëren van haar kwaliteit als planninginstrument.

De figuren en foto's zijn ontleend aan het analytische deel van het in opmaak zijnde beeldkwaliteitplan publieke ruimte binnenstad en stationsomgeving te Mechelen.